

Природничча музеологія. Випуск 5 (Київ, 2019)
Natural History Museology. Volume 5 (Kyiv, 2019)

Внесок Валентини Іванівни Бібікової в розвиток відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України

Аліна В. Вейбер

Національний науково-природничий музей НАН України (м. Київ, Україна)
e-mail: lusyleakey@gmail.com

Veiber, A. The role of Valentyna Bibikova in the development of the Department of Paleontology of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine. — Valentyna Bibikova was an outstanding scholar and archaeozoologist. Almost all of her professional activity was related to the National Museum of Natural History. The area of her interests included the process of neolithization, animal domestication, and climatic reconstructions. Most of her ideas are still important. As a museologist, she took an active part in the organization of the exposition of the paleontological department of the museum. The work with the archaeozoological material helped to enlarge the museum collection with bone materials from important archaeological sites.

Валентина Іванівна Бібікова (Зубарева) (1913–1993) — видатна дослідниця археозоології. Майже вся її наукова діяльність пов'язана з роботою у відділі палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України (ННПМ). Сфера її наукових зацікавлень була досить широкою — вивчення кісток тварин з археологічних пам'яток, палеокліматичні реконструкції, реконструкції угруповань теріофаун плейстоцену та голоцену, процеси domestикації тварин. Результати досліджень В. І. Бібікової піднесли археозоологічні дослідження на високий рівень.

Валентина Іванівна Зубарева народилася 1 червня 1913 року в с. Халтурине В'ятської губернії (нині м. Орлов Кіровського краю) в сім'ї народних вчителів Івана Михайловича (1884–1921) та Марії Іванівни (1884–1959) Зубаревих. З 1932 по 1936 рр. навчається в Московському університеті імені М. В. Ломоносова на біологічному факультеті за спеціальністю зоологія хребетних. Науковим керівником Валентини Іванівни був археозоолог Веніамін Йосифович Цалкін (1903–1970). Під час навчання дослідниця виявляє здібності до палеозоології, тому по його завершенні, у 1937 році, була направлена на роботу до Інституту зоології АН УРСР (нині Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, ІЗАН) у м. Києві. З 1937 року Валентина Іванівна починає працювати старшим лаборантом Відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР.

Рис. 1. Валентина Бібікова, 1940-ві роки. Фото з архіву А. С. Бібікова.

З 1938 р. займає посаду молодшого наукового співробітника цього відділу. Колекції відділу палеозоології ІЗАН надалі стануть основою колекцій ННПМ, в якому дослідниця продовжить свою роботу.

Ранні дослідження В. І. Зубаревої пов'язані з описом птахів із пліоценових місцезнаходжень (5,33–2,58 млн. р. тому) Одеських катакомб. 1939 року дослідниця описала вид викопної дрохви *Gryzaja odessana*. В експозиції зали «Неоген» ННПМ є реконструкція зовнішнього вигляду цього птаха. Згодом дослідниця працює з кістками давнього марабу, *Leptoptilus pliocenicus* (Зубарева, 1948).

Починаючи з 1940 р. разом із І. Підоплічком дослідниця працює над розкопками та обробкою кісткового матеріалу зі пам'ятки періоду пізнього палеоліту Амвросіївка (Донецька обл.). Матеріали пам'ятки лягли в основу дисертації «Реконструкція стада викопних зубрів», захищеної 1948 р. Із виявлених на пам'ятці кісткових решток зубра *Bison priscus deminutus* змонтовано скелет, який експонується в залі «Плейстоцен».

Після отримання наукового ступеня дослідниця виходить заміж за археолога Сергія Миколайовича Бібікова (1908–1988) та переїжджає до нього, до Ленінграда. 1951 року у них народився син Андрій. Тут вона співпрацює з такими відомими палеонтологами, як М. К. Верещагін, В. Е. Гаррут, К. Б. Юр'єв та І. А. Єфремов. Працює з кістками зубрів місцезнаходжень пізнього плейстоцену Ошурково та Тологой. Надалі дослідники нададуть для постійної палеонтологічної експозиції в ІЗАН (нині ННПМ) зразки фрагментів кісток представників динозаврової фауни, а також гіпсовий зліпок киргилягського мамутеняти (Діми).

Після повернення до Києва 1956 р. Валентина Іванівна продовжує працювати в музеї, де залишається до кінця своєї наукової діяльності. Тісно співпрацює з Інститутом археології АН УРСР, визначає археозоологічний матеріал з низки знакових археологічних пам'яток, таких як Печера Темна, Ольвія, Аман-Кутан I, Дерев'яка, Фатьма-Коба, і Товста могила та ін.

Результати опрацювання фауністичного матеріалу з низки археологічних пам'яток дозволили реконструювати кліматичні зони та особливості змін теріокомплексів в плейстоцені та ранньому голоцені України. Вдалося реконструювати ареали існування дикого кабана в плейстоцені та голоцені, зібрати відомості про розповсюдження тарпана, сайги, тура та інших копитних (Бибикова, 1963). Завдяки систематичній роботі В. І. Бібікової з визначення кісткового матеріалу до фондової колекції музею було передано величезну кількість колекцій кісткових решток тварин з відомих археологічних пам'яток території України та зарубіжжя.

У 1973–1975 рр. дослідниця працює з фауністичними матеріалами пам'ятки Ярим-Тепе хассунської культури, яка знаходиться на території Іраку. На підставі отриманих результатів Валентині Іванівні вдалося підтвердити попередні висновки І. І. Вавилова та В. М. Боголюбського про Близькосхідний центр одомашнення копитних тварин.

Одне з жител з кісток мамута, які експонуються в ННПМ, походить з Мізинської палеолітичної стоянки. На пам'ятці, де жила давня людина, були знайдені також предмети мистецтва — стилізовані жіночі фігурки, прикраси та браслет. Багато з них прикрашено своєрідним меандровим орнаментом. На думку Валентини Іванівни, меандровий орнамент є наслідуванням зображення природної будови дентинової поверхні бивня мамута. Різьбяр, який виготовляв фігурки, або інші предмети мобільного мистецтва, неодмінно помічав цей візерунок і намагався його повторити.

У 1973 році Валентина Іванівна описала знахідки кісткових решток левів з поселень енеолітичного часу біля с. Маяки та м. Болград Одеської області. Сама дослідниця утрималася від інтерпретацій цього явища. Якісна публікація цих матеріалів сприяла появі низки дискусій про природний ареал існування левів в ранньому голоцені (Бибикова, 1973).

Кістки коней з поселення середньостогівської енеолітичної культури Дерев'яка дослідниця віднесла до одомашненої форми. Валентина Іванівна припустила, що в V–IV тис. до н. е. на степових територіях Східної Європи склалися придатні умови для одомашнення коней (Бибикова, 1967). Подальші дослідження матеріалу з Дерев'яки проведено Маршою Левін, яка заперечила факт одомашнення цих коней (Levine, 1990).

Систематична робота над визначенням матеріалу з таких археологічних пам'яток, як В'язівка 4а, Ласпі 7, Ігрен 8, Мирне, Петровська балка, Базький острів, дозволила оформити вітрини зали «Плейстоцен», присвячені розвитку мисливського господарства племен мезоліту та неоліту України.

Із 1971 року В. І. Бібікова стає членом міжнародної комісії з розробки методичної програми археозоологічних досліджень, навчає археозоології таких фахівців, як А. В. Старкін та О. П. Журавльов.

Зубарєва, В. І. 1948. Пліоценові марабу і грицайя. *Труди Інституту зоології АН УРСР*, 1: 114–137.

Бибикова, В. І. 1963. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. *Природная обстановка и фауны прошлого. Выпуск 1*. Изд-во АН УССР, Киев, 119–146.

Бибикова, В. И. 1967. К изучению древнейших домашних лошадей Восточной Европы. *Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отд. биол.*, 72 (3): 106–118.

Бибикова, В. И. 1973. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья. *Вестник зоологии*, 1: 57–63.

Levine, M. 1990. Dereivka and the problem of horse domestication. *Antiquity*, 64: 727–740.